

The following essay has originally been published as: Willem-Jan de Wit, “Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina’s van Herman Bavincks manuscript ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ (1884); Inleiding, tekst en commentaar,” in *Ontmoetingen met Herman Bavinck*, red. George Harinck en Gerrit Neven, AD Chartas-reeks 9, 165–82 (Barneveld: De Vuurbaak, 2006). In an English publication the essay may be cited in a footnote or bibliography as:

- Willem J. de Wit, “Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina’s van Herman Bavincks manuscript ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ (1884); Inleiding, tekst en commentaar,” in *Ontmoetingen met Herman Bavinck*, ed. George Harinck and Gerrit Neven, 165–82 (Barneveld: De Vuurbaak, 2006).
- Wit, Willem J. de. “Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina’s van Herman Bavincks manuscript ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ (1884); Inleiding, tekst, commentaar” [Image of Gorilla and Chimpanzee or Image of God? The First Pages of Herman Bavinck’s Manuscript “De Mensch, Gods Evenbeeld” <Man, the Image of God> (1884); Introduction, Text, Commentary]. In *Ontmoetingen met Herman Bavinck*, edited by George Harinck and Gerrit Neven, AD Chartas-reeks 9, 165–82. Barneveld: De Vuurbaak, 2006. <http://willemjdewit.com>.

The beginning of a new page in the original publication has been marked with the sign || followed by the page number in subscript.

||₁₆₅ Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina’s van Herman Bavincks manuscript ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ (1884). Inleiding, tekst en commentaar

Willem-Jan de Wit

Inleiding

Herman Bavinck (1854-1921) laat de woorden ‘evolutie’ en ‘ontwikkeling’ regelmatig uit zijn pen vloeien. Meestal doet hij dat om de wetenschappelijke en wereldbeschouwelijke positie van post-christelijke tegenstanders te beschrijven en van een antwoord te voorzien. Soms probeert hij juist het begrip evolutie een legitieme plaats te geven binnen een christelijke wereldbeschouwing. De gedachte dat de mens afstamt van het dier verwerpt hij echter consequent.¹

Deze bijdrage gaat over een nog niet eerder uitgegeven manuscript van Bavinck getiteld 'De Mensch, Gods Evenbeeld'. Voordat hij daadwerkelijk tot zijn uiteenzetting over het beeld van God komt, treedt Bavinck eerst ongeveer vijf bladzijden in discussie met de opvatting dat de mens een ontwikkeld dier is. Deze pagina's geef ik hier weer en voorzie ik van commentaar. De centrale vraag bij de bestudering van de tekst is: waarom heeft de jonge Bavinck de aanname van de dierlijke afstamming van de mens zo radicaal verworpen en niet liever geprobeerd deze een plaats te geven binnen de christelijke theologie?

Bavinck schrijft 'De Mensch, Gods Evenbeeld' hoogst waarschijnlijk in 1884. Hij heeft dan al enkele keren eerder aandacht besteed aan de evolutie, het darwinisme en de afstamming van de mens. V. Hepp vertelt over de catechisaties die Bavinck als predikant te Franeker gaf (1881-1882). Toen Hepp navraag deed bij oud-catechisanten konden ze nog precies één geestigheid van Bavinck herinneren, over de staartmens: 'Er zijn geleerden ||₆₆ die beweren, dat de mensch oorspronkelijk een staart heeft gehad. Sommigen worden, naar men zegt, ook nu nog met zulk een aanhangsel geboren. En', voegde hij eraan toe, 'een iegelijk onderzoeke bij zichzelf, of het aldus zij'.²

In zijn artikelen over het geweten (januari-februari 1881) merkt Bavinck op: 'Het probleem van het geweten wordt thans vooral moeielijk gemaakt door de aanhangers der Evolutieleer'. Hij verwijst daarbij speciaal naar de Engelse darwinisten Alexander Bain (1818-1903) en Herbert Spencer (1820-1903).³

In zijn opstel 'De hedendaagsche wereldbeschouwing' uit 1883 wijst Bavinck het pantheïsme aan als de gemeenschappelijke trek van de bonte variëteit aan wereldbeschouwingen in zijn dagen. Hij merkt hierover onder andere op: 'Gelijk onder den invloed van 't Pantheïsme het onderscheid tusschen God en mensch is opgeheven en straks tusschen mensch en dier, zoo gaat men nog verder voort en vernietigt ook het onderscheid tusschen de menschen onderling.' Over het darwinisme zegt hij dat het niet 'vrucht en resultaat is der natuurstudie' maar dat het een wereldbeschouwing of filosofie is.⁴

In 1883 en 1884 schrijft de christelijke gereformeerde natuurwetenschapper W.H. Nieuwhuis in *De Vrije Kerk* een uitgebreide serie artikelen over Darwin en het darwinisme (deels onder het pseudoniem Nodo). De teneur van deze artikelen laat zich in vier punten samenvatten:

1. Darwin is een hoogstaand wetenschapper.
2. Niettemin heeft hij op verschillende punten waarschijnlijk geen gelijk.
3. De dierlijkste afstamming van de mens is het meest omstreden vraagstuk: vanwege de implicaties voor religie en moraal en omdat het het minst overtuigende punt is in Darwins werken.
4. Darwinisme dat materialistisch en atheïstisch gekleurd is en dat Darwins eigen onzekerheden negeert, moet worden verworpen.

De Duitser Ernst Haeckel (1834-1919) is bij Nieuwhuis wel hét voorbeeld van fout darwinisme: hij was onder andere degene die al in 1868 de dierlijke afstamming van de mens leerde, in zijn pseudo-wetenschappelijke *Natürliche Schöpfungsgeschichte*; Darwin kwam hier pas mee in 1871, in *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*.⁵

||₁₆₇ Bavinck heeft de artikelen van Nieuwhuis niet alleen met belangstelling gelezen, maar heeft hem er hoogstwaarschijnlijk ook toe gepusht ze te schrijven: Bavinck en Nieuwhuis zijn in hun studietijd in Leiden vrienden geworden, Bavinck zit vanaf begin 1881 in de redactie van *De Vrije Kerken* en er verschijnt dan al snel een artikel van Nieuwhuis, waar de redactie een voetnoot aan toevoegt met het verzoek of hij ook ‘eerlang’ een artikel over het darwinisme wil leveren.⁶

In het licht van dit alles kunnen we de discussie over de dierlijke afstamming van de mens aan het begin van ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ moeilijk afdoen als wat terloopse opmerkingen. Bavinck wil het denken van zijn tijd (‘de hedendaagsche wereldbeschouwing’) begrijpen en van een antwoord voorzien. Misschien besteedt hij wel juist aandacht aan de mens als beeld van God om zijn gereformeerde geloofsgenoten duidelijk te maken waarin de christelijke antropologie afwijkt van de mensvisie die in zijn dagen opgang maakt.⁷

Het manuscript van 'De Mensch, Gods Evenbeeld' bestaat uit een schriftje met achtendertig beschreven pagina's.⁸ De tekst heeft duidelijk het karakter van een lezing. Op de binnenzijde van de omslag staat:

ps 8: 6–9.

Avondzang vs 7.

Appingedam

Bunschoten 26 dec 84.

Appingedam en Bunschoten zijn ongetwijfeld de plaatsen waar Bavinck de lezing heeft gehouden. Wanneer hij in Appingedam heeft gesproken, is niet bekend. Uit het feit dat hij voor twee spreekbeurten hetzelfde manuscript gebruikte, mag men afleiden dat er tussen beide gelegenheden niet teveel tijd is verstreken. Het ligt daarom voor de hand dat Bavinck de lezing in 1884 heeft geschreven.

De lezing is klaarblijkelijk bestemd voor gereformeerde geloofsgenoten. Of we daarbij moeten denken aan bijeenkomsten van de christelijke gereformeerde gemeenten of eerder van christelijke verenigingen in de betreffende plaatsen, is niet duidelijk. Nader onderzoek hoe men in Bunschoten destijds ||₁₆₈ de tweede kerstdag invulde, zou hier misschien meer duidelijkheid over kunnen verschaffen. Bavincks lezing is in ieder geval niet speciaal afgestemd op het kerstfeest.

Wat betreft de aangegeven liederen: de verzen 6 t/m 9 van psalm 8 in de berijming van 1773 benadrukken vooral dat God aan de mens de heerschappij over de andere schepselen heeft gegeven. Vers 7 van de Avondzang is de bekende zegenbede:

O Vader, dat Uw liefd' ons blijc';
O Zoon, maak ons Uw beeld gelijk;
O Geest, zend Uwen troost ons neer;
Drieënig God, U zij al d' eer.

Bavinck zal deze bede vooral gekozen hebben vanwege de tweede regel, die aansluit bij het derde punt van de lezing.

De lezing bestaat namelijk uit drie punten, voorafgegaan door een inleiding van enkele pagina's. De drie punten zijn kort gezegd:

1. Wat het beeld van God inhoudt;

2. Dat het beeld van God door de zonde nauwelijks meer te zien is in de mens;

3. Dat Christus het beeld van God in ons kan herstellen.

Het eerste punt begint onderaan de derde pagina, maar feitelijk zet Bavinck dan eerst nog twee pagina's zijn betoog van de inleiding voort en komt hij pas bovenaan de zesde pagina tot de centrale vraag van het eerste punt: 'Wat hebben wij nu dan onder dat beeld Gods te verstaan?' Omdat hier niet de ruimte beschikbaar is de gehele lezing weer te geven en ik speciaal geïnteresseerd ben in Bavincks omgang met de veronderstelling van de dierlijke afstamming van de mens, vormt deze vraag het slot van de passage die hier gepresenteerd en becommentarieerd wordt.

De opbouw van deze passage is als volgt:

1. De vraagstelling: de vraag naar de oorsprong en eerste aanvang van ons geslacht;

2. De posities: (a) de eerste bladzijde van de geschiedenis van ons geslacht volgens de toonaangevende wetenschap, en (b) de eerste bladzijde van de Heilige Schrift;

3. Wat er op het spel staat;

4. Argumenten tegen de dierlijke afstamming van de mens: ||¹⁶⁹
(a) de horror naturalis, en (b) het getuigenis der volken;

5. Nogmaals: wat er op het spel staat.

Ik besluit deze inleiding met enkele technische opmerkingen over de tekstpresentatie. Paginascheidingen zijn aangeduid met het teken |, gevolgd door het paginanummer in subscript (overigens zijn de pagina's in het manuscript niet genummerd). Omwille van de leesbaarheid zijn enkele van Bavincks alinea's in tweeën of drieën gedeeld. In de spelling zijn geen wijzigingen aangebracht, ook waar ze niet in overeenstemming lijkt met de norm van toen. Toevoegingen die Bavinck boven de regel heeft geschreven, zijn weergegeven in superscript. Het commentaar in de noten plaatst de tekst op sailante punten in de context van Bavincks oeuvre en tijd, zonder daarbij overigens naar volledigheid te streven.

Tekst en commentaar

De Mensch, Gods Evenbeeld

Bovenmate ernstig en voor ons allen van hoog praktisch belang is de beantwoording der vraag: van waar zijn wij en waartoe zijn we hier.⁹ Er is wel niemand, wien die vraag zich niet eens opgedrongen heeft. Zij is daarom van zoo bijzonder gewicht wijl het 'woher' in onlosmakelijk verband staat met het 'Wohin' en richting en doel altijd door den oorsprong bepaald worden.¹⁰ In onzen tijd, die zich kenmerkt door historische en oudheidkundige onderzoekingen, houdt de vraag naar den oorsprong en den eersten aanvang van ons geslacht vele gemoederen bezig. Het antwoord, dat de toongevende wetenschap daarop thans pleegt te geven, wijkt ver af van de meening, die daaromtrent vroeger bij alle volken schier en in bijna alle tijden, voornamelijk bij de met de H. Schriftuur gevoede volkeren gekoesterd werd.¹¹

Laat mij u slechts met enkele trekken hooren laten, hoe de eerste bladzijde van de geschiedenis van ons geslacht door velen gespeld en gelezen wordt. Hoe verder men teruggaat, wordt geleerd, hoe ruwer, brutaler, slechter. Soorten zijn er niet; 't hoogere is altijd voortgekomen uit het lagere; in de urcel zit reeds de kiem van al het leven, ||₁₇₀ van plant en dier en mensch.¹² Een eerste mensch is er niet en kan er niet geweest zijn.¹³ Want de mensch is niet, gelijk men vroeger waande, geschapen, maar heeft zich langzaam, in een tijdsverloop van vele jaren en eeuwen, uit een lageren, uit een dierlijken aapsoortigen stamvorm ontwikkeld.¹⁴

[¹⁵ 't Is waar, volgens Darwin stamt de mensch niet af van apen, aan de thans levende gelijk.¹⁶ Deze zijn niet onze voorouders, maar onze neven, met ons stammend van een gemeenschappelijken stam- ½ vader, die naar de uitdrukking van een hartstochtelijk Darwinist, 'ein behaartes Ungeheuer war'.¹⁷ Vele wetten dienen, om dit schijnbaar eenvoudige en toch zoo gecompliceerde ontwikkelingsproces te verklaren. De wet der veranderlijkheid der soorten, der natuurlijke teeltkeus, van den strijd om 't leven, van de overerving der individueele eigenschappen, op kinderen of kleinkinderen (atavisme), en van de geslachtskeus moeten dien dienst bewijzen en beurtelings inspringen, maar blijken daardoor op zichzelf beschouwd, geen wetten te zijn.¹⁸ Met behulp van alle die wetten laat men den mensch ^{met al zijne vermogens en eigenschappen} zich ontwikkelen uit den aap.]

Spraak, taal, zelfbewustzijn, waarneming, herinnering, schoonheidszin, waarheidsgevoel, zedelijk bewustzijn, godsdienst, geloof aan God – het heeft alles zijne zwakke analogie bij de dieren, en is alles langzamerhand in den ‘struggle for live’ uit sociale instincten ontstaan. De oorspronkelijke toestand der menschen was dus volkomen dierlijk, godsdienstloos en zedeloos. Er was geen liefde, egoïsme was beginsel van heel het leven; er was geen huwelijk, geen familie, geen huisgezin; men gaf aan ’t schandelijkste hetaërisme¹⁹ zich over; er was gemeenschap van vrouwen, en atheïsme was (vreemd genoeg!) de eerste vorm van den godsdienst.²⁰ Wie ’s menschen voorouders kennen wil, sla het oog op de wildste natuurvölker,²¹ of liever nog op de anthropoiden: orang en gibbon, gorilla en chimpanse – daarin ziet hij ’s menschen beeld.

Daarnaast leg ik nu eene andere bladzijde, die ook den oorsprong van ons geslacht beschrijft. In den beginne schiep God den hemel en de aarde. Hij omhulde ^{bedekte} zich met het licht als met zijn kleet.²² Hij rekte den hemel uit ||₁₇₁ als een gordijn en liet de aarde |₃ nederzinken op hare grondvesten.²³ De zon stelde hij tot heerschappij des daags, de maan en de sterren des nachts; de lucht werd met vogelen, de wateren met w’emelend gedierte vervuld. De aarde deed Hij uitspruiten gras en kruid en geboomte, dragende vrucht naar zijn aard; Hij liet haar ook voortbrengen levende zielen, vee en kruipend en wild gedierte der aarde naar zijn aard. God sprak, en het was alzo.²⁴ Maar als hij straks den mensch zal scheppen, dan is er eerst stilte en een geheimzinnige pauze. God pleegt raad met zichzelf en houdt dien verhevenen monoloog: Laat ons menschen maken in ons beeld, naar onze gelijkenis. En God schiep den mensch naar zijn beeld; naar den beelde Gods schiep Hij hem; man en vrouw schiep Hij ze.²⁵

De tegenstelling kan niet scherper: Adam beeld van gorilla en chimpanse, of beeld van God.²⁶ Men moet tusschen deze beide kiezen.²⁷ Wat men aanneemt is ver van onverschillig. Ziet men in den mensch een ontwikkeld dier, men zie dan, hoe men zedelijkheid en godsdienst, kunst en wetenschap – het edelste wat wij hebben – voor ondergang en vernietiging, den mensch zelfden voor wegzinking in bestialiteit bewaren en behoeden kan.²⁸ Ik wil trachten, in den mensch u het beeld Gods te doen zien en eeren, of wij zelfden ook naar dat beeld veranderd wierden van heerlijkheid tot heerlijkheid.²⁹

I Het is een geluk, M.H. de wetenschappelijke onderzoekingen dwingen ons volstrekt niet, om de schepping des menschen naar Gods beeld prijs te geven. Wij komen er voor uit; gaarne zouden wij dit in geenen deele doen; wij zijn in dit opzicht alles ₄ behalve onbevooroordeeld, indien men althans dezen onzen 'horror naturalis' van 's menschen dierlijken oorsprong een vooroordeel noemen wil. Of men het aan trotsch toeschrijve of niet, het menschelijk gemoed komt tegen zulk eene leer in verzet; wij voelen ons, ondanks alle uitspraken der wetenschap, niet verwant aan de dieren; er spreekt tusschen ons en hen geen stemme des bloeds.³⁰ Met dien natuurlijken afkeer rekene men; evengoed als met het gevoel, dat de moeder haar lang verloren kind herkennen doet, en broeder en broeder na jaren scheidens weervinden doet. Zelfs de meest verdierlijke ₁₇₂ mensch voelt dien weerzin in zich opkomen; het is het teederste en het heiligste, het is het beeld Gods, het eigenlijk wezen des menschen, dat tegen dien oorsprong luide en krachtig protesteert.³¹

Bij die inwendige getuigenis van den enkele, komt de getuigenis der volken, van heel de menschheid.³² Dat de mensch geschapen is naar Gods beeld, is een leerstuk niet alleen onzer H. Schrift, maar eene overlevering, in meer of minder zuiverheid bewaard bij schier alle volken der aarde. Chinezen, Mongolen, Japannezen, Mexicanen, Indiers, Iraniers, Grieken, Romeinen – allen geven in hunne sagen de trekken dezer Bijbelsche voorstelling, dikwerf treffend en verrassend, weer. Een gouden eeuw, gevolgd door een zilveren, koperen, ijzeren, is de aanvang geweest van het menschelijk geslacht. Deze getuigenis weegt zwaar. De eenheid en overeenstemming is verrassend groot, en onverklaarbaar, indien aan deze sagen niet een feit, een geschiedenis ten grondslag ligt. Het is, naar de juiste opmerking van den geleerden Zöckler³³, niet deze of gene, op zichzelfstaande, trek, die ₅ ^{algemeen} is en overeenstemt; maar 't zijn gansche 'Sagen-complexe', wier hoofdinhoud hetzelfde beeld van het verleden ons teekent.

Tegen deze getuigenissen ^{van volken en eeuwen} verheft zich in onze eeuw het waarlijk niet zoo groote 'volk der denkers'. Zij komen echter goed gewapend en geharnast ten strijde. De vergelijkende godsdienstwetenschap biedt hun de feticisme-hypothese, die echter al door steeds meerderen prijsgegeven wordt.³⁴ De vergelijkende taalwetenschap geeft hun de bauwau en poepoetheorie aan de hand (verklaring der taal uit klanknabootsing en natuurkre-

ten), die echter ter verklaring van het ontstaan der taal op onoverkomelijke bezwaren stuiten. Bovenal de ethnologisch-archeologische en palaeontologische onderzoekingen leveren hun in gevonden gereedschappen, in ontdekte zeden en gewoonten, in opgespoorde skeletten en schedels, in opgegraven paalwoningen welkome wapenen ter bestrijding, die echter alle bij nader onderzoek en in voortgaanden strijd hun scherpte en kracht verliezen.

Hoe het zij, tegen eene getuigenis, die zoo diep is geworteld in der menschen natuur, die zoo allerwege en eeuwen ^{||₁₇₃} aaneen is geloofd, die bovenal de waarde des menschen handhaaft en tegelijk zijn ellende verklaart,³⁵ moet meer ingebracht worden dan twijfelachtige onderzoekingen en apodictische machtspreuken, om ons het woord aan den ingang onzer geschiedenis te doen prijsgeven: God schiep den mensch naar Zijn beeld. Deze waarheid is misschien gewichtiger dan gij denkt. Haar naam moge niet dikwerf voorkomen in de H. Schrift,³⁶ zij zelve is een grondbegrip des Bijbels, onderstelling van de leer der $\frac{1}{6}$ zonde, der verlossing, der heilig- en der heerlijkmaking. Neem haar weg en alle openbaringen Gods missen het voetstuk, waarop zij rusten en storten weg in de diepte. Wat hebben wij nu dan onder dat beeld Gods te verstaan?

Slotbeschouwing

Op basis van Bavincks tekst en het commentaar in de noten kan nu de centrale vraag van deze bijdrage, ‘Waarom heeft de jonge Bavinck de aanname van de dierlijke afstamming van de mens zo radicaal verworpen en niet liever geprobeerd deze een plaats te geven binnen de christelijke theologie?’, worden beantwoord. De tweede mogelijkheid lijkt voor Bavinck buiten beeld te zijn. Zowel de twee ‘bladzijden’ als ‘beeld van gorilla en chimpanse’ en ‘beeld van God’ zijn voor hem twee elkaar uitsluitende antwoorden op de ene vraag ‘woher?’. De mogelijkheid dat een religieus scheppingsverhaal en een wetenschappelijk oorsprongs- en ontwikkelingsverhaal op twee verschillende vragen antwoord geven en dat ‘beeld van gorilla en chimpanse’ en ‘beeld van God’ daarom wellicht complementair kunnen zijn ziet hij niet onder ogen.³⁷ Voor hem is het nu: ‘De tegen-

stelling kan niet scherper. (...) Men moet tusschen deze beide kiezen’.

Op grond waarvan hij vervolgens de keuze maakt is niet exact helder. Hoewel zijn beroep op de *horror naturalis* misschien zijn primaire, prereflectieve afkeer van de dierlijke afstamming van de mens verraadt, lijkt het toch vooral te functioneren als een argument bij een reeds ingenomen standpunt. Dit laatste geldt ook voor zijn beroep op de *consensus gentium*. De zwaktes in de wetenschappelijke argumentatie voor de dierlijke afstamming van de mens komen hem ook eerder goed uit dan dat ze zelf de reden vormen waarom hij ‘Adam beeld van gorilla en chimpanse’¹⁷⁴ wel moet verwerpen. Wat de doorslag lijkt te geven, is dat de schepping van de mens naar Gods beeld een onmisbaar element is in zijn gereformeerde theologische denkkader. Bavincks opmerking, ‘Neem haar [de waarheid dat God de mens schiep naar zijn beeld] weg en alle openbaringen Gods missen het voetstuk, waarop zij rusten en storten weg in de diepte’, is in elk geval waar voor zijn eigen *Gereformeerde dogmatiek* en bijvoorbeeld ook voor zijn *Paedagogische beginselen*³⁸: verwijdt men daar de schepping van de mens naar Gods beeld uit, dan behoeven niet slechts enkele paragrafen herziening, maar stort het gehele bouwwerk in. Het is alleszins begrijpelijk dat Bavinck zijn gereformeerde theologische denkkader, zijn christelijke wereldbeschouwing, niet wilde opgeven omwille van een in zijn ogen slecht onderbouwde wetenschappelijke theorie.

Kortom, de combinatie van zijn opvatting over de vraag ‘woher?’ en van de centrale plaats van de leer van het beeld Gods in zijn denken maakten dat de jonge Bavinck de aanname van de dierlijke afstamming van de mens wel radicaal moest verwerpen.

Het is Bavincks kracht geweest dat hij de evolutietheorie, speciaal wat betreft de afstamming van de mens, niet als een schijnbaar onschuldig paard van Troje heeft binnengehaald in de gereformeerde theologie, maar doorzag welke fundamentele vragen ze vroeg of laat oproept. Zijn zwakte is dat zijn stelling ‘men moet tusschen deze beide kiezen’ impliceert dat elk nieuw bewijs of argument voor de dierlijke afstamming van de mens meteen ook een argument tegen de schepping van de mens naar Gods beeld vormt en zodoende de ‘tempel der Godgeleerdheid’³⁹ op zijn grondvesten doet trillen.

De vraag hoe de gereformeerde theologie dan wel het best met de evolutietheorie en de aanname van de dierlijke afstamming van de mens om kan gaan, valt buiten het bestek van deze bijdrage. Bavinck is er zelf veel uitvoeriger op ingegaan in bijvoorbeeld de *Gereformeerde dogmatiek* en vooral in *Wijsbegeerte der openbaring*. Op het einde van zijn leven beseft hij echter dat hij de vragen nog niet afdoende had beantwoord.⁴⁰ Inmiddels is de tempel der godgeleerdheid of althans het gereformeerde bolwerk in Nederland grotendeels ingestort. Wie aan een voorzichtige herbouw of nieuwbouw denkt, vindt in ||₁₇₅ een diepgaand gesprek met Bavinck tal van bouwstenen en voorbeelden van zwakke constructies.

Tot deze laatste categorie behoort ongetwijfeld het beroep op de *horror naturalis*. Als systematisch argument heeft het weinig waarde. Maar het christelijke gereformeerde publiek was in 1884 waarschijnlijk ook helemaal niet geïnteresseerd in een serieuze afweging van argumenten voor en tegen de dierlijke afstamming van de mens. Als ‘hun’ Bavinck hen mee liet griezelen en gruwen bij de gedachte aan de dierlijke afstamming van de mens, dan was dat meer dan voldoende. Voor Bavinck zelf was het niet voldoende. Grapjes over staartmensen en populistische argumenten waren aardig voor een ogenblik, maar het dominante denken van zijn tijd vroeg om een serieuzer antwoord. Daarom komt hij in vrijwel al zijn boeken op het thema evolutie terug, maar noemt hij de *horror naturalis* niet meer.

Noten

1. Het thema ‘Bavinck en evolutie’ hoop ik breder uit te werken in een proefschrift.
2. V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck* (Amsterdam 1921) 97v.
3. H. Bavinck, ‘Het geweten’, *De Vrije Kerk* 7 (1881) 27-37, 49-58, citaat op 37. Dit opstel is ook opgenomen in H. Bavinck, *Kennis en leven. Opstellen en artikelen uit vroegere jaren* (Kampen 1922).
4. H. Bavinck, ‘De hedendaagsche wereldbeschouwing’, *De Vrije Kerk* 9 (1883) 435-461, citaat op 448. Bavincks aantekeningen voor deze lezing worden bewaard in *Archief-H. Bavinck*. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Uit deze aantekeningen blijkt dat hij ook de titel ‘De Evolutie-leer’ heeft overwogen voor zijn artikel (oorspronkelijk een college aan het begin van het nieuwe studiejaar van de Theologische School te Kampen) en in één

- van de concepten schrijft hij: 'Laat me U wijzen op de wording, het wezen en de waarde der Evolutieeler, het pantheïsme'.
5. Zie Nodo [W. H. Nieuwhuis], 'Darwin en het darwinisme', *De Vrije Kerk* 9 (1883) 4–14, 147–62, 214–26, 339–58, 396–407, 509–24; *De Vrije Kerk* 10 (1884) 307–13, 356–68.
 6. Zie *De Vrije Kerk* 7 (1881) 267, noot 1.
 7. Uit een schetsje voor een preek over Gen. 1:1 blijkt dat Bavinck vond dat er een strijd gevoerd moest worden tegen de overschatting van de natuurwetenschappen: 'Gen. 1:1 / Veel te weinig wordt over schepping ^{ll}₇₆ gepreikt / En toch, zij is *het* wonder, basis / Soms valt de strijd meer op pneumatologisch gebied / wederdopers secten enz / Soms meer op christol. terrein: Rem. Arm. / Arianen / Soms meer op *theistisch* terrein: Schepping / voorzien. onderhouding. / Dat hangt samen met de natuurwetenschappen / *Natuur* is 't een & al.' Dit schetsje is geschreven op de achterzijde van een uitnodigingskaartje voor een vergadering op 6 mei 1886 en wordt bewaard in *Archief-H. Bavinck*.
 8. Het manuscript wordt bewaard in *Archief-H. Bavinck*.
 9. In een schets voor een lezing met de titel 'Schepping of ontwikkeling' (bewaard in *Archief-H. Bavinck*, later uitgewerkt in de brochure *Schepping of ontwikkeling* (Kampen 1901)) schrijft Bavinck: 'Schepping of ontwikkeling / *Inleiding*. Dat is de groote kwestie. (...) / Eén van beide: theïsme of atheïsme. Men moet kiezen. Of men is onverschillig, leeft er op voort, denkt er niet over na. / Sommige kwesties gaan ons allen aan. De levensvragen: vanwaar, wie, waarheen. (...). We zijn allen mensen. We moeten zekerheid hebben. Wagen, proberen gaat hier niet. We kunnen 't niet overdoen. We kunnen niet terug. 't Leven is ernst, geen gekheid, geen spel, geen rol.' 'We moeten zekerheid hebben' – is dat een neutrale constatering of is het Bavincks eigen existentiële roep om zekerheid? Hij wist in ieder geval wat aanvechting was; men leze slechts zijn brieven aan Christiaan Snouck Hurgronje. In onze tekst is echter geen spoor van aanvechting te vinden; men proeft er eerder 'de tinteling van jeugdigen gloed en bezieling' (C.B. Bavinck in het voorwoord bij de reeds genoemde bundel *Kennis en leven*). Of is de welhaast triomfantelijke toon een paradoxale uiting van twijfel en onzekerheid?
 10. De gedachte dat richting en doel door de oorsprong worden bepaald is in de negentiende eeuw gangbaar. Het is wellicht de bezielende gedachte achter veel van het historische en oudheidkundige onderzoek waardoor Bavinck zijn tijd gekenmerkt zag. Om één voorbeeld te noemen: Ferdinand Christian Baur, de vader van de *Tübinger Schule*, deed onderzoek naar het vroegste christendom om, zoals hij zelf zei, de grote vraag van zijn tijd op te lossen, nl. wat het christendom oorspronkelijk was en wat het in wezen is, en om terug te gaan naar het eerste begin waar de kiemen van het gehele proces liggen. Zie bijvoorbeeld het voorwoord en de inleiding van F.C. Baur, *Paulus, der Apostel Jesu Christi Sein Leben und Wirken, seine Briefe und seine Lehre. Ein Beitrag zu einer kritischen Geschichte des Urchristenthums I* (Stuttgart 1845); Engelse vertaling: *Paul the Apostle of Jesus Christ, his Life and Work*,

his Epistles and his Doctrine. A Contribution to a Critical History of Primitive Christianity I (Londen 1876) vi en 1. Volgens Bavinck maakt het beeld van God het eigenlijke wezen van de mens uit. Zie daarvoor verderop in de tekst en bijvoorbeeld ook de paragraaf over het wezen van de mens in de *GD*. In de negentiende-eeuwse denktrant kan het niet anders of het wezen van de mens moet al blijken in zijn historische oorsprong. ||¹⁷⁷

11. Bavinck bespreekt nu eerst de eerste bladzijde van de geschiedenis van ons geslacht volgens de toonaangevende wetenschap en daarna de eerste bladzijde van de Heilige Schrift. Voor hem zijn beide geschiedenissen niet complementair, integendeel, ze sluiten elkaar uit.
12. Ook hier is sprake van een verbinding van oorsprong en wezen: we stammen niet slechts allemaal af van dezelfde oer cel, maar de kiem van ons leven zat daar ook al in. Bavinck laat de term hier niet vallen, maar lijkt te doelen op wat hij een jaar eerder de 'uitwissing der grenzen' noemde (*De hedendaagse wereldbeschouwing*, 445): 'Daarmede zijn in eens alle grenzen uitgewischt, alle onderscheidingen opgeheven tusschen het bovennatuurlijke en het natuurlijke, het eeuwige en het tijdelijke, God en den mensch; maar ook tusschen alle dingen onderling, tusschen 't organische en 't anorganische, mensch en dier, 't ware en valsche, 't goede en kwade. Alles is één; er is nergens een nieuw begin, een hogere aanvang. Alles moet dynamisch worden verklaard. Schepping moet plaats maken voor evolutie.' Vgl. in dit verband ook: A. Kuyper, *De verflauwing der grenzen* (Amsterdam 1892).
13. Dat er geen eerste mens geweest zou zijn, lijkt Bavinck een probleem te vinden, maar hij zegt niet expliciet waarom. Waarschijnlijk vreest hij dat dit impliceert dat het menselijk geslacht niet een eenheid is. In zijn dogmatiek merkt hij op dat het darwinisme vaak met het polygenisme wordt verbonden, de leer die stelt dat de diverse menselijke rassen zich op verschillende plaatsen en tijden uit het dier hebben ontwikkeld. De verbinding van het darwinisme met het polygenisme acht hij echter niet noodzakelijk: het darwinisme kan immers juist ook verklaren hoe de verschillende rassen zich uit een gemeenschappelijke oorsprong hebben ontwikkeld: 'In zoover bewijst het aan de verdediging der waarheid uitnemenden dienst'. De eenheid van het menselijk geslacht is volgens Bavinck in ieder geval 'geen onverschillige zaak, gelijk soms is beweerd. Zij is integendeel van het hoogste belang; zij is de onderstelling van religie en moraal. De solidariteit van het menselijk geslacht, de erfzonde, de verzoening in Christus, de universaliteit van het rijk Gods, de katholiciteit der kerk, de naastenliefde zijn daarop gebouwd' (*GD* 2, 484-7 (#282); *GD* 2¹, 500-4).
14. De mogelijkheid van een schepping door middel van een ontwikkelingsproces is blijkbaar noch voor Bavinck, noch voor zijn opponenten in beeld.
15. Bavinck heeft deze passage met blauw potlood tussen teksthaken gezet, waarschijnlijk omdat ze vrij technisch is.
16. Bavinck corrigeert hier het populaire beeld dat volgens Darwin de mens van de aap afstamt; hij streeft naar een faire weergave van het standpunt van de tegenstander en spreekt steeds met respect over Darwin.

17. Het is mij niet bekend welke darwinist deze uitdrukking heeft gebezigd. Moeten we denken aan Ernst Haeckel? ||₁₇₈
18. Tegenwoordig wordt meestal van evolutiemechanismen gesproken, die inderdaad qua karakter onderscheiden zijn van de wetten van de natuurkunde, ook wanneer die niet langer deterministisch maar statistisch worden opgevat.
19. Bavinck ontleent de term 'hetaerisme' waarschijnlijk (indirect) aan J.J. Bachofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (Stuttgart 1861). Hij heeft waarschijnlijk geen kennis kunnen nemen van Friedrich Engels' kritiek uit oktober 1884 op Bachofens gebruik van de term: 'Hoe weinig Bachofen begreep wat hij ontdekt of veeleer geraden had, bewijst hij door deze oertoes-stand hetaerisme te noemen. Hetaerisme betekende bij de Grieken, toen zij dat woord invoerden, de omgang van ongehuwde of in enkelvoudig huwelijk levende mannen met ongehuwde vrouwen, veronderstelt steeds een bepaalde vorm van het huwelijk waarbuiten deze omgang plaatsvindt, en sluit de prostitutie, althans als mogelijkheid, al in. In een andere betekenis is het woord ook nooit gebruikt.' Zie F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, via <http://www.lsp-mas.be/marxisme/1884eigendom3.html> 2004. Een kwart eeuw later noemt Bavinck het hetaerisme opnieuw in verband met de evolutieleer in *Het christelijk huisgezin* (Kampen 1908) 22. Hij merkt dan spottend op: 'Dit is in het kort de voorstelling, welke men in de kring der evolutionisten van den ontwikkelinggang van het huwelijks- en gezinsleven zich gevormd heeft. Men kan er den lof niet aan onthouden, dat ze vernuftig is uitgedacht en kunstig is opgebouwd. Er ontbreekt maar één ding aan, nl. het fundament, waarop ze rusten, de werkelijkheid, waarop zij steunen moet' (*Het christelijk huisgezin*, 26). Vervolgens constateert hij dat de geleerden zelf inmiddels ook voorzich-tiger zijn geworden met de toepassing van de evolutietheorie.
20. Bavinck verafschuwt al deze zaken. Sommigen van zijn tegenstanders zou-den echter wel weer bij de (door Bavinck veronderstelde) oorspronkelijke toestand willen aansluiten, bijvoorbeeld wat betreft het atheïsme en de rui-mere seksuele moraal. Een samenhangende visie op de genoemde en verge-lijkbare zaken noemt Bavinck een 'wereld- en levensbeschouwing' of kortweg een 'wereldbeschouwing'. Zo schrijft hij twee jaar eerder: 'Het Gereformeer-de is eene gansche wereld- en levensbeschouwing. Het stelt den mensch in eene bijzondere verhouding tot God, en dus ook in eene eigenaardige ver-houding tot alle dingen, tot huisgezin, staat, maatschappij, kunst, weten-schap enz. Behalve dogmatische, zijn er dus ook zedelijke, staatkundige, maatschappelijke, wetenschappelijke en kunstbeschouwende beginselen. Niets is er, waarop de Geref. beginselen niet hun eigenaardigen stempel drukken.' H. Bavinck, 'De wetenschappelijke roeping onzer kerk', *De Vrije Kerk* 8 (1882) 104. ||₁₇₉
21. Volgens Bavinck zijn de cultuurvolken niet geëvolueerd uit de natuurvolken, maar zijn laatstgenoemde volken juist gedegenereerd. Tegenover de opvat-

ting dat de natuurvölker ons de oorspronkelijke toestand van de mens laten zien stelt Bavinck (*GD* 2, 496 (#286); *GD* 2¹, 514): ‘Veeleer is er grond om te gelooven, dat zij, van de menschheid afgezonderd, allengs vervallen zijn tot een staat van barbaarsheid. Geen dier volken toch heeft zich alleen door eigen middelen uit dien toestand kunnen opheffen. Zij dragen allen het karakter van gedegenereerden, die, evenals takken, afgescheurd van den boom, zonder nieuwe levenskracht van buiten, wegsterven en verdwijnen.’ In *Wijsbegeerte der openbaring* (Kampen 1908) 130, is zijn oordeel iets genuanceerder: de volken in bijvoorbeeld Peru en Mexico hebben zich wellicht wel ‘autochtoon’ ontwikkeld tot een hoge trap van beschaving.

22. Bavinck citeert Ps. 104:2, waarbij hij de tegenwoordige tijd van de Statenvertaling verandert in een verleden tijd.
23. Bavinck combineert hier Ps. 104:2, 5 en Job 38:6.
24. Zie Gen. 1:11–25.
25. Zie Gen. 1:26v.
26. Zie ook *GD* 2, 480v. (#280); *GD* 2¹, 498: ‘De leer van de dierlijke afstamming van den mensch tast in den mensch het beeld Gods aan en verlaagt hem tot het beeld van orang-oetan en chimpanse. En dat beeld Gods is op het standpunt der evolutie niet te handhaven. Het dwingt ons terug te gaan tot de creatie, gelijk de Schrift ze ons leert’.
27. Zie voor de (existentiële) noodzaak van een keuze ook de passage uit de schets ‘Schepping of ontwikkeling’ (zie boven, noot 9).
28. In deze passage maakt Bavinck duidelijk wat er volgens hem op het spel staat (kort gezegd: zijn gereformeerde wereldbeschouwing), maar lijkt hij op het eerste gezicht ook erg te overdrijven: als de mens van het dier afstamt, dan ondermijnt dat weliswaar een historisch-letterlijke lezing van enkele bijbelgedeelten, maar ondermijnt het ook de godsdienst zelf, laat staan zedelijkheid, kunst en wetenschap? Misschien moeten we hem zo begrijpen: als wij onszelf nu nog steeds als dieren zien, dan zijn zedelijkheid en godsdienst, kunst en wetenschap geen gaven waarmee wij ons kunnen onderscheiden van de dieren maar instinctmatig ingegeven zaken waarmee we ons slechts bezig houden om onze overlevingskansen te vergroten. Dan schatten we deze zaken en onszelf veel te laag in, en vooral: dan verliezen we het doel ervan uit het oog, namelijk de verheerlijking van God. Een jaar eerder schreef Bavinck in dit verband over de Gereformeerde Kerk: ‘Voor die eere heeft zij opgeëischt niet slechts de Kerk, maar ook het huisgezin, den staat en de maatschappij; de kunst en de wetenschap, het rijke, volle leven in zijne gansche diepte en breedte. (...). Heel het leven moest wezen één dienen, één prijzen, één verheerlijken Gods’ (H. Bavinck, ‘De eere Gods’, *De Vrije Kerk* 9 (1883) 428, ook opgenomen in *Kennis ||₈₀ en leven*, citaat op 113).
29. Zie II Kor. 3:18.
30. In ‘De eere Gods’, 429v. (*Kennis en leven*, 113v.) zegt Bavinck ook dat er tussen mens en dier geen ‘stemme des bloeds’ spreekt. Daarom kunnen de dieren ons niet onteren, terwijl wij God wel kunnen onteren omdat wij zijn geslacht zijn en naar zijn beeld zijn geschapen. De uitdrukking ‘stemme des

- bloeds' komt voor in Gen. 4:10, maar heeft daar een andere betekenis. In latere publicaties gebruikt Bavinck haar bij mijn weten niet meer.
31. De negentiende-eeuwse mens die zich te goed voelt om van het dier af te stammen wordt door Multatuli de spiegel voorgehouden in zijn personage juffrouw Laps in *Woutertje Pieterse*. Deze juffrouw accepteert het niet dat ze tot de klasse van de zoogdieren wordt gerekend: 'Hoe kan uwé dat zeggen? Myn vader was in de granen.' (Multatuli, *Ideën* I, via <http://www.dbnl.org/tekst/mult001idee01/idee393.htm> 2002). Naar deze passage verwijst ook I.N. Bulhof, 'The Netherlands', in: T.F. Glick, *The Comparative Reception of Darwinism* (Austin, TX 1974) 269–306, verwijzing op 300). Van Ruler valt Multatuli van christelijke zijde bij (A.A. van Ruler, 'Hoe waardeert men de stof?', in: A.A. van Ruler, *Theologisch werk* 5 (red. J.A. van Ruler-Hamelink) (Nijkerk 1972) 9-18, citaat op 9): 'In dit verband is het merkwaardig, dat de christenheid zich in de vorige eeuw zo opgewonden heeft over de gedachte, dat we van de apen afstammen. Uit de bijbel konden we weten, dat we voor het aangezicht van de Schepper stof zijn en tot stof wederkeren, dat we in het stof van de dood worden gelegd en dan stof en as zijn, een hoopje straatvuil, dat bijeengeveegd kan worden.' Overigens kan een mens ook een *horror naturalis* voelen die hem juist doet denken dat apen wel onze verwanten zijn. Albert Schweitzer vertelt dat er in Afrika tijdens de eerste wereldoorlog gebrek aan Westers voedsel ontstond en dat men toen apenvlees ging eten: 'Apenvleesch smaakt zoowat als geitenvleesch, maar het is wat zoetachtiger. Men kan over de afstammingsleer denken zoo men wil, doch men komt niet zoo gauw over het vooroordeel tegen apenvleesch heen. 'Dokter', zei laatst een blanke tegen me, 'apenvleesch eten is het begin van kannibalisme!'" (A. Schweitzer, *Aan den zoom van het oerwoud. Ervaringen en opmerkingen van een arts in het oerwoud van aequatoriaal Afrika* (vert. J. Eigenhuis) (Haarlem 1928⁵) 198v.). Bavinck kende de laatste twee citaten natuurlijk nog niet, maar het is wel opvallend dat hij de *horror naturalis* verder in zijn geschriften niet meer noemt als argument tegen de dierlijke afstamming van de mens.
 32. Ofschoon een beroep op de *consensus gentium* wel tot de drogredenen wordt gerekend, maakt Bavinck regelmatig gebruik van dit type argument. Zie bijvoorbeeld *GD* 1, 256 (#82); *GD* 2, 32 (#168), 60v. (#176); *GD* 4, 569 (#549). Met betrekking tot het bestaan van God ziet hij een ||₈₁ beroep op de *consensus gentium* als een argument maar niet als een bewijs (zie *GD* 2, 62vv. (#177)).
 33. Otto Zöckler schreef onder andere *Die Lehre vom Urstand des Menschen geschichtlich und dogmatisch-apologetisch untersucht* (Gütersloh 1879). Bavinck verwijst in zijn dogmatiek meer dan vijftig keer naar Zöckler, onder andere naar dit werk (zie m.n. *GD* 2, 491 (#284); *GD* 2¹, 508). Zie ook *Wijsbegeerte der openbaring*, 284, noot 36v.
 34. Bavinck poneerde reeds in stelling XII bij zijn proefschrift, *De ethiek van Ulrich Zwingli* (Kampen 1880): 'Het fetisisme mag niet voor den oudsten godsdienstvorm gehouden worden'. Zie hierover ook de bijdrage van Jan N.

Bremmer in deze bundel. In zijn dogmatiek verwijst Bavinck voor de feticisme-hypothese naar F. Schultze, *Der Fetischismus. Ein Beitrag zur Anthropologie und Religionsgeschichte* (Leipzig 1871) (zie *GD* 1, 243 (#80); *GD* 1¹, 203). Even verder zegt hij dat ‘de godsdienstwetenschap van den nieuweren tijd den godsdienst uit een vroegeren godsdienstloozen toestand en de zuivere religie uit den primitieve vormen van feticisme, animisme enz. [zoekt] te verklaren’ (*GD* 1, 287 (#88); *GD* 1¹, 236), maar ook dat deze mening hoe langer hoe meer tegenspraak ontmoet (*GD* 1¹, 237). In de herziene druk van de dogmatiek merkt hij dan ook op dat ‘tegenwoordig’ erkend wordt ‘dat wij met al dergelijke voorstellingen over oorsprong van den mensch, van zijn taal, zijn godsdienst, zijne moraal enz. ons bevinden op prehistorisch terrein, waar niemand met zekerheid iets van afweet, en wij dus, wetenschappelijk gesproken, met vermoedens en gissingen ons tevreden moeten stellen’ (*GD* 1, 288 (#88)).

35. In aansluiting bij Pascal schrijft Bavinck later (*Magnalia Dei. Onderwijzing in de christelijke religie naar gereformeerde belijdenis* (Kampen 1909) 14): ‘De wetenschap kan deze tegenstrijdigheid in den mensch niet verklaren. Zij rekent alleen met zijne grootheid en niet met zijne ellende, of alleen met zijne ellende en niet met zijne grootheid. Zij verheft hem te hoog, of zij drukt hem te laag neer, omdat zij van zijne Goddelijke afkomst niet weet, noch van zijn diepen val. Maar de Schrift weet van beide (...). De mensch is een raadsel, dat alleen in God zijne oplossing vindt.’
36. In zijn dogmatiek preciseert Bavinck dit: ‘Overigens spreekt het Oude Testament weinig van den status integritatis; Israel was meer dan eenig ander volk een volk der hope; zijn oog was niet naar het verleden maar naar de toekomst gericht. Zelfs het Nieuwe Testament spreekt betrekkelijk zelden over het beeld Gods, waarnaar de mensch oorspronkelijk geschapen werd’ (*GD* 2, 492 (#284), *GD* 2¹, 590).
37. Uit zijn eerste opstel, ‘Geloofswetenschap’, blijkt dat Bavinck weinig moet hebben van een strikte scheiding tussen geloof en wetenschap. In zijn uitvoerige bespreking van F. Temple, *Christendom en natuurwetenschap* (Haarlem 1887) constateert hij dat bij Temples grensbepaling ||₁₈₂ tussen godsdienst en evolutieleer er maar een zeer klein terrein voor de godsdienst overblijft. Zie H. Bavinck, ‘Geloofswetenschap’, *De Vrije Kerk* 6 (1880) 510–27 en ‘Christendom en natuurwetenschap’, *De Vrije Kerk* 13 (1887) 169–95 m.n. 180–1. Complementariteit is echter iets anders dan boedelscheiding.
38. H. Bavinck, *Paedagogische beginselen* (Kampen 1904).
39. Zie voor de voorstelling van de godgeleerdheid als tempel/gebouw ook H. Bavinck, *De wetenschap der H. Godgeleerdheid* (Kampen 1883) 9vv.
40. Zie bijvoorbeeld A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005) 96–99.